



فصلنامه علمی تخصصی حقوق وکیل دعاوی

وابسته به مرکز وکلای قوه قضاییه خراسان رضوی

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴، صص: ۸۰-۵۹

چالش‌ها و راهکارهای دادرسی الکترونیکی از دیدگاه کنشگران دستگاه کیفری

نویسنده:

الهام قویدل شهرکی، عباس شیخ الاسلامی، فرهاد شاهیده

URL: <https://www.vakildaavirazavi.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22034/vd.2026.2092761.1010>

COPYRIGHTS

© 2026 by the authors. Licensee Khorasan Razavi Center of Attorneys – Judiciary. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)



چالش ها و راهکارهای دادرسی الکترونیکی از دیدگاه کنشگران دستگاه کیفری

الهام قویدل شهرکی^۱، عباس شیخ الاسلامی^{۲*}، فرهاد شاهیده^۳

۱. دانشجوی حقوق جزا و جرم شناسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران Email: elhamghavidel67@gmail.com

۲. گروه حقوق جزا و جرم شناسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران Email: hmirezajani@gmail.com

۳. گروه حقوق جزا و جرم شناسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

چکیده

دادرسی الکترونیکی، به عنوان یک تحول مهم در نظام قضایی، فرصت‌های گسترده‌ای را برای افزایش کارایی، شفافیت و دسترسی به عدالت فراهم می‌آورد. با این حال، کنشگران دستگاه قضایی - از جمله قضات، وکلای کارشناسان و کارکنان - در این مسیر با چالش‌های متعددی روبرو هستند. این چالش‌ها، که شامل مسائل امنیتی، کمبود مهارت‌های فنی، مقررات ناکافی و مقاومت در برابر تغییر می‌شوند، نیازمند راهکارهای جامع و کاربردی هستند. یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، حفظ امنیت اطلاعات و حریم خصوصی افراد در محیط الکترونیکی است. نگرانی‌ها در مورد دسترسی غیرمجاز به داده‌ها و سوء استفاده از اطلاعات حساس، اعتماد به سیستم‌های EL را تضعیف می‌کند. برای مقابله با این چالش، استفاده از فناوری‌های رمزنگاری پیشرفته، سیستم‌های کنترل دسترسی قوی و سیاست‌های امنیتی دقیق ضروری است. همچنین، آموزش و توانمندسازی کنشگران قضایی در زمینه امنیت سایبری، اهمیت ویژه‌ای دارد. سواد دیجیتال یکی دیگر از چالش‌های اساسی است. بسیاری از قضات و وکلای، به ویژه آن‌هایی که سابقه طولانی در نظام قضایی دارند، با فناوری‌های جدید آشنایی کافی ندارند. برای رفع این مشکل، ارائه آموزش‌های مداوم و کاربردی، برگزاری کارگاه‌های آموزشی و ایجاد بسترهای یادگیری آنلاین، ضروری است. همچنین، باید به گونه‌ای عمل کرد که فناوری‌های جدید، به جای پیچیدگی، کار را آسان‌تر کنند. ایجاد فرهنگ پذیرش فناوری و ترویج مزایای دادرسی الکترونیکی، برای موفقیت در این مسیر ضروری است. این امر نیازمند تلاش و همکاری تمامی ذینفعان، از جمله قضات، وکلای کارشناسان و کارکنان دستگاه قضایی است. با اتخاذ رویکردی مشارکتی و ایجاد بستری برای تبادل تجربیات و بهترین شیوه‌ها، می‌توان دادرسی الکترونیکی را به یک واقعیت پایدار در نظام قضایی تبدیل کرد. پیاده سازی نظام یکپارچه مدیریت مدارک نیز باید مورد توجه قرار گیرد تا اطمینان از صحت و قابلیت اعتماد مدارک الکترونیکی به دست آید.

واژگان کلیدی: دادرسی الکترونیکی، عدالت الکترونیکی، چالش‌ها، راهکارها، نظام قضایی، شفافیت، کارایی، امنیت اطلاعات، پذیرش فناوری.

چالش‌ها و راهکارهای دادرسی الکترونیکی از دیدگاه کنشگران دستگاه کیفری نیازمند ارزیابی دقیق و همه‌جانبه‌ای است. از جمله چالش‌های اصلی می‌توان به محدودیت‌های زیرساختی، کمبود دانش و مهارت فنی نزد کاربران، مسائل امنیتی و حفظ حریم خصوصی اشاره کرد. علاوه بر این، تعارضات حقوقی ناشی از تطبیق قوانین سنتی با روندهای دیجیتالی نیز از موانع اساسی در این حوزه محسوب می‌شود. برای مقابله با این چالش‌ها، نخست باید سرمایه‌گذاری کافی در توسعه زیرساخت‌های فناوری اطلاعات صورت گیرد. ارائه آموزش‌های تخصصی به قضات، وکلا و دیگر کاربران سیستم‌های قضایی می‌تواند مؤثر باشد. همچنین، ایجاد استانداردهای مشخص در خصوص حفظ امنیت اطلاعات و تدوین قوانین جدید منطبق با الزامات دیجیتال می‌تواند بستری مناسب برای پیشبرد اهداف دادرسی الکترونیکی فراهم کند. در نهایت، همراهی کنشگران دستگاه کیفری با این تغییرات و بهره‌گیری از رویکردهای مشارکتی میان نهادهای مختلف قضایی، گامی کلیدی برای رفع موانع موجود و تسهیل اجرای عدالت الکترونیکی خواهد بود.

چالش‌ها و راهکارهای مربوط به فرایند دادرسی الکترونیکی از دیدگاه کنشگران دستگاه قضایی، موضوعی پیچیده و چندبعدی است که نیازمند بررسی دقیق و همه‌جانبه است. این حوزه هم‌زمان با پیشرفت فناوری‌های نوین، ضرورت ادغام ابزارهای دیجیتالی در نظام حقوقی را بیش از پیش آشکار ساخته و زمینه‌های مختلفی را برای بهبود عملکرد دستگاه کیفری فراهم کرده است. با این حال، در کنار فرصت‌هایی که این تحولات فراهم می‌کنند، چالش‌هایی نیز وجود دارند که می‌توانند عملکرد دادرسی الکترونیکی را با موانعی روبه‌رو سازند. یکی از چالش‌های اساسی در این زمینه، ضعف در زیرساخت‌های فنی و تکنولوژیکی است. بسیاری از مناطق، خصوصاً بخش‌های کمتر توسعه‌یافته، هنوز به تجهیزات و شبکه‌های اینترنتی پایدار دسترسی ندارند، و این مسئله ممکن است باعث ایجاد شکاف دیجیتالی میان کاربران و نهادهای قضایی شود. از سوی دیگر، نبود یکپارچگی یا هماهنگی مناسب میان سیستم‌های الکترونیکی در سطوح مختلف قضایی، می‌تواند روند رسیدگی به پرونده‌ها را به تأخیر بیندازد یا حتی دچار خطاهای سیستمی کند. در کنار مشکلات فنی، جنبه‌های حقوقی و قانونی نیز از چالش‌های کلیدی به شمار می‌روند. فقدان قوانین جامع و واضح درباره صحت اسناد الکترونیکی، امضای دیجیتال یا حفاظت از داده‌های شخصی متهمان و شاکیان می‌تواند مانعی جدی برای اعتمادسازی عمومی نسبت به دادرسی الکترونیکی ایجاد کند. همچنین، مسئله آموزش و آماده‌سازی کنشگران قضایی از جمله قضات، وکلا و کارمندان اداری برای استفاده مؤثر از این فناوری‌ها نیز نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و سرمایه‌گذاری قابل توجه است. با توجه به این چالش‌ها، راهکارهایی قابل توجه مطرح شده‌اند که می‌توانند مسیر توسعه دادرسی الکترونیکی را هموار سازند. نخستین گام در این مسیر، تقویت زیرساخت‌های فناوری است. دولت‌ها و نهادهای مسئول می‌بایست با تخصیص منابع مالی کافی و توسعه شبکه‌های ارتباطی امن و پایدار، دسترسی عمومی به خدمات الکترونیکی را تضمین کنند. دوم، تدوین و بازنگری قوانین مرتبط با دادرسی الکترونیکی امری ضروری است تا اطمینان حاصل شود که این فرایندها به‌طور

قانونی و با رعایت اصول عدالت انجام می‌شوند. آموزش گسترده کنشگران قضایی نیز باید در اولویت قرار گیرد. برگزاری دوره‌های آموزشی منظم برای آشنایی کارکنان دستگاه قضایی با ابزارهای دیجیتالی، علاوه بر ارتقای سرعت و دقت در فرایندها، اعتماد و پذیرش عمومی نسبت به این سیستم‌ها را نیز افزایش خواهد داد. همچنین ارتقاء سطح آگاهی عمومی جامعه در مورد مزایای استفاده از سیستم‌های الکترونیکی در دستگاه کیفری می‌تواند انگیزه بیشتری برای مشارکت فعال تمامی ذینفعان ایجاد نماید. افزون بر این، همکاری بین‌المللی در زمینه انتقال دانش و فناوری می‌تواند بستری مناسب برای تسریع در توسعه دادرسی الکترونیکی فراهم کند. دریافت تجربیات موفق کشورهای پیشرو در این زمینه، تطبیق آنها با فرهنگ و نیازهای داخلی، و بهره‌مندی از ابزارهای پیشرفته می‌تواند تحولی چشمگیر در این بخش ایجاد کند. به طور کلی، موفقیت دادرسی الکترونیکی مستلزم نگاهی جامع و راهبردی است که ضمن شناسایی مشکلات و موانع موجود، بر ارائه راه‌حل‌های عملی و قابل اجرا تمرکز داشته باشد. تنها در این صورت است که می‌توان از پتانسیل‌های عظیم فناوری در جهت ارتقای نظام عدالت کیفری بهره‌برداری کرد.

چالش‌های دادرسی الکترونیکی

هرچند تصویب قانون تجارت الکترونیک در سال ۱۳۸۲ زیرساخت‌های حقوقی لازم برای الکترونیکی شدن دادرسی را فراهم کرده است، اما مقررات این قانون در زمینه دلایل و امضای الکترونیکی برای پوشش کامل برخی از تشریفات دادرسی کافی به نظر نمی‌رسد. به ویژه در موضوعاتی مثل اصول اسناد الکترونیکی، ابلاغ‌ها و مدیریت دلایل الکترونیکی، همچنان خلأهای قانونی وجود دارد. به همین دلیل، تدوین قواعد حقوقی جدید تحت عنوان «استفاده از فناوری‌های اطلاعاتی یا ارتباطی در دادرسی»، آیین دادرسی الکترونیکی یا عناوین مشابه دیگر ضروری به نظر می‌رسد. این اقدام همچنین می‌تواند از طریق اصلاح قانون آیین دادرسی مدنی محقق شود.^۱

چالش‌های حقوقی

برای فراهم‌سازی دادرسی‌های الکترونیکی، مشابه دیگر ابعاد دولت الکترونیک، ایجاد زیرساخت‌های قانونی امری ضروری است. با این حال، بهره‌گیری از روش‌های الکترونیکی در فرآیند دادرسی با چالش‌هایی مواجه است که از جمله آنها می‌توان به ابلاغ الکترونیکی، تناقض جلسه دادرسی الکترونیکی با اصول بنیادین دادرسی عادلانه مانند اصل تناظر، تقابل، مواجهه و همچنین موضوع اقرار الکترونیکی اشاره کرد.

چالش‌های مربوط به طرح دعوا الکترونیکی

دادرسی الکترونیکی با چالش‌هایی نظیر عدم وجود قوانین جامع و کارآمد، کمبود آگاهی کاربران از خدمات الکترونیکی، نیاز به تأمین امنیت اطلاعات، و روش‌های احراز هویت کاربران مواجه است. از منظر اصول بنیادین،

۱. قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲.

رعایت حقوق متداعیین در مقایسه با روش های سنتی، ایجاد تعادل میان زمان پردازش رایانه ای و توانایی های انسانی، جلوگیری از دخالت هوش مصنوعی در تصمیم گیری های قضایی، و حفظ امنیت شبکه و حریم خصوصی از جمله چالش های مهمی هستند که باید مد نظر قرار گیرند. بنابراین، به نظر می رسد که نظام دادرسی الکترونیکی نمی تواند به طور کامل جایگزین نظام دادرسی سنتی شود، بلکه می تواند به عنوان یک مکمل عمل کرده و کارایی آن را افزایش دهد.^۱

برای بهره برداری از فناوری اطلاعات و ارتباطات در فرآیند رسیدگی های دادگاه ها، نیاز به اصلاحات اساسی در مقررات وجود دارد. همچنین، باید به توسعه و تجهیز زیرساخت های الکترونیکی و فنی برای پشتیبانی از تولید و تبادل داده های الکترونیکی و اسناد توجه شود. الکترونیکی شدن کامل دادرسی مستلزم این است که تمامی اصحاب دعوی نه تنها به اینترنت و وسایل ارتباطی الکترونیکی دسترسی داشته باشند، بلکه باید دارای امضای الکترونیکی معتبر نیز باشند. تصور اینکه تمام مراجعه کنندگان به دادگستری بتوانند در دو دهه آینده از این امکانات بهره مند شوند، خوشبینانه به نظر می رسد. بنابراین، الزام اصحاب دعوی به استفاده از فناوری های نوین اطلاعاتی می تواند به نوعی تبعیض بین طرفین دعوی و سلب حق مراجعه به دادگستری و احقاق حق منجر شود و آنها را در موقعیت نابرابر قرار دهد.^۲

مواد ۱۸۶ و ۱۸۷ قانون آیین دادرسی مدنی به درخواست سازش اختصاص یافته است. بدون شک، دقیق ترین و عادلانه ترین حکم دادگاه نمی تواند جایگزین سازش شود، زیرا در هر صورت یک طرف دعوی از این حکم ناراضی خواهد بود و ریشه اختلاف تنها با سازش و مصالحه از بین می رود. استفاده صرف از دادرسی الکترونیکی و تبادل نظرات از طریق داده پیام نمی تواند جایگزین حضور حضوری طرفین و گفت و گوی رو در رو شود و شرایط لازم برای سازش را فراهم کند. هرچند با تصویب قانون تجارت الکترونیک در سال ۱۳۸۲، زیرساخت های حقوقی لازم برای الکترونیکی شدن دادرسی فراهم شده است، اما مقررات این قانون در زمینه دلایل و امضا الکترونیکی برای الکترونیکی کردن برخی از تشریفات دادرسی کافی نیست. به ویژه در زمینه اصول اسناد الکترونیکی، ابلاغ ها و مدیریت دلایل الکترونیکی، این قانون دارای خلأهایی است که وضع قواعد حقوقی جدید تحت عنوان "استفاده از فناوری های اطلاعاتی یا ارتباطی در دادرسی ها" یا عناوین مشابه را ضروری می سازد. این امر همچنین می تواند با اصلاح قانون آیین دادرسی و کیفری تحقق یابد.^۳

نخستین چالش در برابر تهدید دادرسی کیفری الکترونیکی نسبت به دادرسی منصفانه است. ویژگی های

۱. عشق پور، منصور؛ نعمت اله اکبریور، جایگاه دادرسی الکترونیک در حقوق ایران، فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، دوره ۲ شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵، ص ۲۱.

۲. زرکلام، ستار، دادرسی های الکترونیکی؛ ضرورتها، الزامات و چالش ها، نشریه آموزه های حقوق کیفری، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۵۵.

۳. شهبازی نیا، مرتضی؛ غمامی، مجید و صدیقه جوان، فن آوری اطلاعات و ارتباطات و عدالت قضایی، فصلنامه دیدگاه های حقوق قضایی، شماره ۷۹ و ۸۰، پاییز و زمستان، ۱۳۹۶، ص ۸۷.

خاص دادرسی الکترونیکی می‌تواند دادرسی کیفری را از حق محوری و انصاف دور کند. ابزار محوری، امنیت مداری، شتاب‌گرایی و اعتماد به روش‌های ماشینی در رسیدگی‌ها از جمله تهدیدهای دادرسی منصفانه و اصول آن هستند. اولین مشکل این است که تشریفات دادرسی مانند ارائه دادخواست، تقدیم لوایح و ابلاغ اوراق قضایی با استفاده از روش‌های الکترونیکی باید به رسمیت شناخته شود. هرچند ماده ۶ قانون تجارت الکترونیک، داده پیام را در حکم نوشته می‌داند، تصریح قانون‌گذار در این مورد ضروری است.^۱

چالش‌هایی که الکترونیکی شدن دادرسی‌ها به دنبال دارد، مهم‌ترین آنها چگونگی تنظیم شکواییه‌ها و دادخواست‌ها و سایر اوراق قضایی و نیز انجام استعلام‌ها و ابلاغ‌ها و ارسال احضاریه‌ها با استفاده از روش‌های الکترونیکی است. برخی از حقوق‌دانان در مقابل پرسشی مشابه، صرفه‌جویی در وقت و هزینه و دسترسی به دادگستری در هر زمان و مکانی را به فی‌البداهه بودن دادرسی و رویارویی مستقیم طرفین دعوی و حضور گواهان ترجیح داده‌اند. ولی به اعتقاد برخی دیگر، پاسخ در هر دو مورد و بدون هیچ تأملی، منفی است. گفتگو و درک متقابل، واکنش‌های طبیعی، تردیدها، ارزیابی یک موضوع و تلاش برای درک محتوا و قلمرو آن، استدلال‌های فی‌البداهه با توجه به گفته‌های قاضی و طرف مقابل، فقط در یک دادرسی حضوری و مبتنی بر رابطه انسان میسر است.^۲

چالش‌های حاکم بر رسیدگی الکترونیکی دعوا

برخی از مزایای دفاتر مکانیزه شامل امکان ورود همزمان اطلاعات متعدد، کاهش نیاز به ثبت مجدد اطلاعات مشابه و قابلیت بازیابی آسان اطلاعات است. در این راستا، بسیاری از فعالیت‌ها به طور کامل خودکار شده‌اند. به طوری که نیاز به ورود دستی اطلاعات به میزان قابل توجهی کاهش یافته و برخی اطلاعات به صورت خودکار در پایگاه داده جمع‌آوری می‌شوند. همچنین، قابلیت بازیابی اطلاعات نیز بهبود یافته است. تفاوت این وضعیت با گذشته زمانی مشخص می‌شود که طرفین پرونده یا وکلای آنها بخواهند اطلاعاتی درباره پرونده از منشی دادگاه درخواست کنند. با استفاده از دفاتر الکترونیک، منشی می‌تواند با فشردن چند دکمه روی صفحه‌کلید، اطلاعات مورد نیاز را به سرعت ارائه دهد و نیازی به جستجوی مطالب در میان انبوهی از برگه‌ها و پرونده‌ها نیست.^۳ امروزه، ناکارآمدی روش‌های سنتی و مرسوم در ابلاغ اوراق قضایی، بایگانی پرونده‌ها و هزینه‌های بالای آن‌ها، به چالش‌هایی جدی تبدیل شده است. این چالش‌ها شامل دسترسی به منابع اطلاعاتی مطمئن، نگرانی از مفقود شدن اوراق و مدارک، و طولانی شدن فرآیند دادرسی می‌باشد. از سوی دیگر، امکان پیگیری وضعیت پرونده و ارسال لوایح از راه دور با استفاده از فناوری‌های نوین، به یکی از دغدغه‌های اصلی نظام‌های حقوقی و قضایی تبدیل

۱. مؤذن زادگان، حسنعلی؛ نرجس روستا، دادرسی الکترونیکی در رویارویی با جرایم رایانه‌ای: چالش‌ها و بایسته، مجله حقوقی دادگستری، سال هشتادویکم، شماره ۱۰۰، زمستان، ۱۳۹۶، ص ۱۷۴.

۲. محسنی، حسن، چالش‌های ابلاغ سنتی، الکترونیک، سابقه و زبان، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷، ص ۳۳۱.

۳. همان، ص ۱۳۰.

شده است.^۱

قالب الکترونیکی مدارک و سوابق به دلایل متعددی بسیار کارآمد است. نخست، انتقال الکترونیکی اطلاعات به مراتب سریع‌تر از ارسال پستی یا ابلاغ از طریق مأمور انجام می‌شود. دوم، جستجوی اطلاعات در رایانه بسیار آسان‌تر از جستجو در بایگانی نامنظم دفاتر شعب دادگاه است. سوم، بایگانی الکترونیکی انواع اطلاعات و سوابق هزینه کمتری دارد و مدیریت این سوابق نیز بسیار ساده‌تر است. در دادرسی الکترونیک، پرونده‌ها فضای کمتری را اشغال می‌کنند و احتمال مخدوش شدن یا گم شدن آنها کاهش می‌یابد. این امر می‌تواند به طور مستقیم به بهبود روند عدالت قضایی کمک کند و اعتماد عمومی به دستگاه قضایی را افزایش دهد.^۲

با بهره‌گیری از دادرسی الکترونیک، فرصت بیشتری برای رسیدگی به دعاوی کیفری مهم مثل قتل، سرقت و سایر جرائم سنگین فراهم می‌شود و دستگاه قضایی قادر است تمرکز بیشتری بر این نوع پرونده‌ها داشته باشد. یکی دیگر از مزایای کوتاه شدن مدت دادرسی، کاهش بی‌عدالتی‌های ناشی از تطویل فرآیند رسیدگی است. همان‌طور که می‌دانیم، یکی از مشکلات اساسی نظام قضایی طولانی شدن دادرسی‌هاست، که این امر نه تنها برای شاکی موجب عدم تسکین روحی می‌شود و حس عدالت را کم‌رنگ می‌کند، بلکه متهم نیز در وضعیت بلا تکلیفی قرار می‌گیرد. اگرچه برای حل این موضوع مواردی نظیر مرور زمان تعقیب یا مرور زمان اجرا پیش‌بینی شده است، اما نمی‌توان این تدابیر را به عنوان راه حل کاملی در نظر گرفت، زیرا طولانی بودن فرآیند دادرسی همچنان اثرات منفی خود را بر طرفین دعوا بر جای می‌گذارد. با بهره‌مندی از فناوری دادرسی الکترونیک، این فرآیند به میزان قابل توجهی کوتاه‌تر خواهد شد.^۳

الکترونیکی شدن فرآیندهای دادرسی نه تنها به کاهش حجم مبادلات کاغذی و صرفه‌جویی در هزینه‌ها، زمان و انرژی کمک می‌کند، بلکه از اطاله دادرسی جلوگیری کرده و احقاق حقوق مردم را در زمان کوتاه‌تری ممکن می‌سازد. استفاده از روش‌های الکترونیکی در این فرآیند، مزایای دیگری نیز به همراه دارد، از جمله افزایش سطح اعتماد عمومی به نهادهای اجرایی، کاهش نارضایتی‌های عمومی و حتی کاهش جرایم مرتبط مانند تخلفات راهنمایی و رانندگی و جرایم علیه تمامیت جسمانی و اموال.^۴

تجهیزات الکترونیکی به روزرسانی اطلاعات و بازنگری در پرونده‌ها را تسهیل می‌کنند. در رویکرد سنتی، بررسی مجدد ادله جمع‌آوری شده به ندرت و با دشواری امکان‌پذیر است و با افزایش حجم پرونده‌ها، بازگشت به عقب و دقت بیشتر در بررسی‌های قبلی عملاً کاهش می‌یابد. اما تجهیزات الکترونیکی این محدودیت‌ها را از بین می‌برند و

۱. محسنی، حسن؛ رضایی نژاد، همایون، دادگستری و پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره چهارم، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۳۹۱، ص ۲.

۲. شهبازی نیا، غمامی و جوان، همان، ص ۱۳۴.

۳. زرکلام، همان، ص ۱۴۸.

۴. گلدوست جویباری، رجب؛ اکبری، جهاندار، عوامل ساختاری اطاله دادرسی در مراجع کیفری، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۵۴، تابستان ۱۳۹۰، ص ۲۸۹.

بستری برای بازنگری ادله و بررسی مجدد پرونده‌ها فراهم می‌کنند که به کاهش اشتباهات قضایی کمک می‌کند.^۱ به لطف دادرسی الکترونیکی، محدودیت‌های زمانی و مکانی به طرز چشمگیری کاهش یافته است. همچنین، کاهش هزینه‌های سیستم قضایی، افزایش سرعت انجام کارها، انسجام اطلاعات در سیستم قضایی و افزایش امنیت قضایی و اداری از دیگر دستاوردهای دادرسی الکترونیکی به شمار می‌روند. حقوق‌دانان همواره در تلاشند تا روند دادرسی را تسریع کرده و اجرای عدالت را در کمترین زمان ممکن فراهم آورند، بدون اینکه حقوق اساسی افراد، مانند اصل برائت، حق دفاع و نظم قضایی آسیب ببینند.^۲

تجهیزات الکترونیکی بخشی از دنیای مجازی هستند که به طور یکپارچه، جهان را برای کاربران کوچک‌تر کرده‌اند. بنابراین، منطقی است که با استفاده از دادرسی الکترونیکی، تمامی تصمیمات و اقدامات قضایی به صورت هماهنگ و یکپارچه انجام شود. این تجهیزات به عنوان ابزاری برای دقت در کارها عمل می‌کنند و در حال حاضر، امور مهم و حساسی از طریق رایانه‌ها انجام می‌شود که این امر به دلیل دقت بالای رایانه‌ها نسبت به انسان است. بنابراین، در فرآیند قضایی، استفاده از تجهیزات الکترونیکی به معنای جایگزینی ماشین با انسان نیست، بلکه به کارگیری ماشین به عنوان ابزاری برای کمک به قاضی است تا دقت و ظرافت در رسیدگی به پرونده‌ها حفظ شود.^۳ در فضای مجازی، دسترسی گسترده به اسناد الکترونیکی و اطلاعات مورد نیاز برای قاضی فراهم می‌شود. در قانون آیین دادرسی کیفری، وظایف متعددی از جمله آماده‌سازی پرونده کیفری و اطلاع‌رسانی از حقوق مقرر به اصحاب دعوی برای ضابطان پیش‌بینی شده است که عمدتاً از طریق تجهیزات الکترونیکی انجام می‌شود. این تجهیزات به واقع فضای ارتباطی بین متهم و ضابط را تسهیل کرده و امور مرتبط با ضابطان را که معمولاً به کندی و با نظمی اندک پیگیری می‌شود، ساماندهی می‌کنند که این خود به تضمین بهتر حقوق متهم منجر می‌شود.^۴

مشکلاتی مانند مفقود شدن کل یا بخشی از پرونده‌ها، ضعف در سیستم بایگانی، و خطرات احتمالی برای متهم یا شهود در صورت حضور آنها در جلسه رسیدگی، از جمله چالش‌های دادرسی سنتی هستند. در آیین دادرسی الکترونیکی، اصل بر غیرحضور بودن دادرسی است. در این وضعیت، متهم به طور غیرحضوری مورد رسیدگی قرار می‌گیرد و از زمان طرح دعوی تا صدور حکم، رسیدگی به صورت مجازی و الکترونیکی انجام می‌شود. اشخاص دخیل در پرونده نیز تنها از طریق رایانه و اینترنت در جلسه حاضر می‌شوند. این نوع دادرسی با فراهم کردن شرایط تشکیل دادگاه به صورت مجازی، امکان حضور غیر فیزیکی در دادگاه و شرکت از طریق رایانه و ویدئو کنفرانس را فراهم می‌آورد و مرزها و مشکلات ناشی از مسافت طولانی را از میان برمی‌دارد. به این ترتیب، افراد می‌توانند از هر نقطه

۱. مؤذن زادگان و روستا، ۱۳۹۶، ص ۱۹۰.

۲. خزایی، منوچهر، بررسی نظری و عملی تسریع آیین دادرسی کیفری، مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۱۹ و ۲۰ تابستان، ۱۳۷۶، ص ۱۴۳.

۳. مؤذن زادگان و روستا، همان، ص ۱۸۹.

۴. محسنی، حسن؛ رضایی نژاد، همایون، دادگستری و پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره چهارم، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۳۹۱، ص ۵۸.

جغرافیایی در جلسه رسیدگی به صورت مجازی حاضر شده و به دعوی خود رسیدگی کنند.^۱

گفتار دوم: چالش های فنی

بند اول: چالش های حقوقی دادرسی برخط

علاوه بر مشکلات و موانع حقوقی که در بخش پیشین مورد بررسی قرار گرفتند، فرآیند دادرسی به شیوه آنلاین در ایران با مجموعه ای از چالش های فنی و اجرایی نیز روبه رو است. این چالش ها شامل مواردی از قبیل ضعف زیرساخت های فناوری اطلاعات، نارسایی های امنیتی، عدم آموزش کافی پرسنل و کاربران در بهره گیری از سامانه های الکترونیکی حوزه قضایی، و همچنین محدودیت های ارتباطی و پهنای باند در برخی مناطق کشور می باشد. در این بخش، هدف آن است که با نگاهی جامع تر به بررسی و تحلیل این مسائل پرداخته شود تا تصویر واضح تری از موانع موجود و راهکارهای احتمالی برای رفع آن ها ارائه گردد.

الف: فقدان زیرساخت های مناسب در دادرسی به شیوه آنلاین

در بعد قانونی، سندهای حمایتی از این عرصه نیز وجود دارند. به عنوان مثال، سیاست های کلی نظام اداری که در تاریخ ۳۱ فروردین ۱۳۸۹ به تصویب رسیده است، بند پانزدهم این سیاست ها بر تضمین مفاد بند یازدهم تأکید کرده است. این بند ذکر می کند که هر نظام اداری باید دارای ساختارهای کارآمدسازی و هماهنگی، شیوه های نظارتی دقیق، و سیستم هایی برای خودکنترلی و خودپالایی باشد که با بهره گیری از ظرفیت های مردمی طراحی شوند. از دیدگاه قانونی دیگر، ماده ۴۶ قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه، وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات را موظف کرده تا اقدامات لازم را برای ایجاد و توسعه شبکه های ملی اطلاعات و مراکز داده داخلی پایدار با پهنای باند مناسب انجام دهد. همچنین، این قانون تأکید دارد که دسترسی پرسرعت مبتنی بر توافق نامه سطح خدمات (SLA) باید با مشارکت بخش های عمومی غیر دولتی، خصوصی، و تعاونی فراهم شود. در این میان، یکی از اصلی ترین چالش ها مسئله هزینه های گزاف تأمین تجهیزات سخت افزاری و نرم افزاری در صنعت فناوری اطلاعات است. بر اساس برآوردها، طرح «توسعه کاربری فناوری اطلاعات» (تکفا) برای پروژه دادرسی الکترونیکی مبلغ ۵۳ میلیارد و ۷۰۰ میلیون ریال را پیش بینی کرده بود. با این حال، کارشناسان تخمین زده اند که تنها تأمین تجهیزات این پروژه نیازمند بودجه ای بین ۱۳۰ تا ۱۴۰ میلیارد ریال خواهد بود. طراحی نرم افزار مرتبط نیز در اولین مراحل بهره برداری حدود ۱۰ میلیارد ریال هزینه داشته است و بخش دیگری از هزینه های پیش بینی شده صرف ایجاد شبکه های LAN و VRN در سطح کشور شده است.^۲

۱. معاونت حقوقی و توسعه قضایی، مشکلات و عوامل ریشه ای اطاله دادرسی، ماهنامه قضاوت، شماره ۴۲، دی و بهمن ۱۳۸۵ ص ۵۱.

۲. فضلی نژاد، پیام، اجرای دادگاه الکترونیکی، برگرفته از سایت رسمی پیام فضلی نژاد و دیارتمان مجازی پژوهشهای راهبردی ایران، ۱۳۸۵.

امنیت سایبری نیز یکی دیگر از چالش‌های حیاتی در حوزه فناوری اطلاعات است. امنیت شبکه داده‌های قضایی را باید از دو منظر بررسی کرد: نخست امنیت در مقابل دسترسی به اطلاعات حساس، و دوم پیشگیری از حملات هکرها. گرچه قانون جرایم رایانه‌ای برای مقابله با جرایم سایبری تدوین شده است، حساسیت بالای اطلاعات قضایی و سوءاستفاده از داده‌های خصوصی همچنان تهدیدی قابل توجه محسوب می‌شود. ابزارهایی نظیر احراز هویت کاربران با نام کاربری و گذرواژه مطمئن، رویکردهای قضایی، و حفظ محرمانگی در فرایند دادرسی خصوصی تا حدی می‌توانند باعث کاهش این خطرات شوند.

ب: فقدان امنیت سایبری

یکی از مسائل مهم دیگر در زمینه فناوری اطلاعات، چالش امنیت انفورماتیک است، که به ویژه در شبکه‌های داده‌های قضایی اهمیت می‌یابد. بررسی امنیت این شبکه‌ها را می‌توان در دو بُعد اساسی انجام داد؛ نخست، حفاظت از شبکه در برابر تهدیدات مرتبط با داده‌ها و اطلاعات حساس، و دوم، جلوگیری از نفوذ هکرها و حملات سایبری که می‌تواند منجر به سوءاستفاده از اطلاعات شخصی شود. با اینکه تضمین امنیت شبکه به‌طور قابل توجهی در قلمرو حقوق کیفری قرار دارد و قانون جرایم رایانه‌ای به عنوان ابزاری قانونی برای مقابله با چنین تهدیداتی طراحی شده است، اما همچنان حساسیت داده‌ها و خطر دسترسی سوءنیت‌آمیز به حریم خصوصی افراد، چالش‌هایی است که به موازات توسعه روزافزون فناوری وجود دارد و نیازمند توجه جدی است. به منظور کاهش این مشکلات، بهره‌گیری از روش‌هایی همچون اصالت‌سنجی هویتی که اغلب از طریق تنظیم نام کاربری و گذرواژه‌های امن صورت می‌گیرد، می‌تواند گامی مؤثر در افزایش امنیت باشد. علاوه بر این، اعمال کنترل قضایی دقیق و توجه به محرمانگی فرایندهای دادرسی می‌تواند نقش مهمی در حفاظت اطلاعات ایفا کند. همچنین برای مقابله با کرم‌های اختلال‌کننده شبکه‌ای که عملکرد سیستم‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهند، پیشنهاد شده است که فناوری‌های پیشرفته مورد استفاده قرار گیرند و این ابزارها مدام به‌روز شوند. بکارگیری رهیافت‌های مهندسی مجدد نیز یکی دیگر از راهکارهای مؤثر در مدیریت این چالش‌ها محسوب می‌شود و می‌تواند به پایداری امنیت شبکه‌های قضایی کمک کند.

ج: فقدان امنیت سایبری با استفاده از تغییر شماره تلفن همراه

در حال حاضر فرایند احراز هویت کاربران در سامانه‌های الکترونیکی با بهره‌گیری از فناوری هوش مصنوعی و بر اساس شماره تلفن همراه انجام می‌شود. در این راستا، افراد هنگام ثبت نام در سامانه خدمات قضایی قوه قضائیه، شماره تلفن همراه خود را به عنوان اصلی‌ترین ابزار ارتباطی با سامانه معرفی می‌کنند. این سامانه شماره اعلام شده را مبنای احراز هویت فرد در نظر گرفته و تمام رمزهای عبور مرتبط نظیر رمز ثابت عبور و رمز موقت عبور را به این

شماره ارسال می‌کند. با وجود مزایای این سیستم، برخی نقص‌های امنیتی قابل توجه نیز وجود دارد؛ به‌ویژه اینکه سامانه هیچگونه استعلامی درباره مالکیت واقعی خط تلفن همراه انجام نمی‌دهد.

به علاوه، ضروری است سامانه خدمات قضایی علاوه بر انجام استعلام تطابق مالکیت، به سامانه‌های مرتبط نظیر سامانه بانک‌ها و ثبت احوال متصل شود تا بررسی کند که آیا شماره تلفن مذکور به عنوان خط ارجح فرد شناخته شده است یا خیر. اهمیت این موضوع از آنجا آشکار می‌شود که اگر فرد هنگام ثبت نام شماره‌ای غیر از خط اصلی خود را ارائه دهد، مالک اصلی شماره تلفن ممکن است در آینده با استناد به دلایل مالکیت قانونی، خط را تحت تصرف خود درآورد و از طریق ارسال اظهارنامه‌هایی نادرست ادعاهای حقوقی مطرح کند. در حالت دیگر، صدور و ارسال دادنامه‌های قضایی به فرد حقیقی صورت نخواهد گرفت و فرصت اعتراض یا درخواست تجدیدنظر در موارد مرتبط از او سلب می‌شود.

بدین ترتیب، پیشنهاد می‌شود سامانه خدمات قضایی از سازوکارهای دقیق‌تر و فیلترهای امنیتی بهره‌گیری کند تا کاربران حتماً شماره تلفن همراه اصلی و ترجیحی خود را به عنوان ابزار ارتباطی وارد نمایند. این رویکرد موجب کاهش احتمال نفوذهای سایبری و مشکلات مرتبط با آن شده و امنیت کلی فرآیند احراز هویت و ارتباطات قضایی را تقویت می‌کند.

بند سوم: تعارض دادرسی به شیوه آنلاین با تعیین قرار تأمین

حضور فیزیکی متهم در مراجع قضایی از جنبه‌های مهم و مؤثری برخوردار است که در روش‌های دادرسی آنلاین و ویدئو کنفرانس قابل مشاهده نیست. تشخیص مواردی مانند ضرورت جلوگیری از فرار، پنهان شدن یا تبانی، نیاز به بررسی حالات رفتاری متهم دارد که تنها با حضور فیزیکی وی امکان پذیر است. علاوه بر این، تعیین انواع قرارها (اعم از وثیقه یا بازداشت) نیز بستگی به شخصیت متهم و میزان تعهد او به حضور در جلسات محاکمه دارد. این موضوع ایجاب می‌کند که در برخی موارد، بررسی وضعیت خطرناک متهم با حضور مستقیم وی در مراجع قضایی انجام شود. از سوی دیگر، طبق ماده ۳۰۲ قانون آیین دادرسی کیفری، مقام قضایی موظف است شخصیت متهم را بررسی کرده و پرونده شخصیت برای وی تشکیل دهد. این امر معمولاً با حضور شخص در نزد مددکار اجتماعی محقق می‌شود. با این حال، برای مقابله با چالش‌های موجود و با توجه به پیشرفت علم و فناوری، می‌توان راهکارهای عملی ارائه داد. یکی از این راهکارها دسترسی آنلاین قضات به سوابق کیفری متهمین (از طریق مراجع نظارتی و زندان‌ها) است تا امکان بررسی وضعیت خطرناک متهم بدون نیاز به حضور فیزیکی او فراهم شود. همچنین، با گسترش استفاده از دفاتر خدمات قضایی و سامانه‌های خودکاربری، افراد می‌توانند مدارک مربوط به ملاتت خود جهت کفالت از متهم یا اسناد وثیقه را به صورت آنلاین ارسال کنند. این فرآیند موجب تسهیل ضمانت

آزادی متهم می شود.^۱

در چنین شرایطی، قضات می توانند بر اساس مدارک ارسال شده از سوی افراد، صحت و توان مالی کفیل یا وثیقه گذار را ارزیابی کرده و تصمیم لازم را اتخاذ کنند. پس از صدور قرار قبولی، نسخه ای برای اطلاع کفیل یا وثیقه گذار ارسال خواهد شد. بدین ترتیب، نه تنها تفهیم اتهام به متهم امکان پذیر است، بلکه مقدمات آزادی وی نیز فراهم خواهد شد.

مبحث دوم: راهکارهای رفع چالش های مرتبط با دادرسی الکترونیکی

دادرسی الکترونیکی، با وجود مزایای قابل توجهی که ارائه می کند، ممکن است در مسیر اجرا با چالش های حقوقی و اجرایی پیچیده ای مواجه شود. این چالش ها به دلیل ماهیت نوین این روش و نیاز به انطباق با زیرساخت های موجود، می توانند در دو زمینه اصلی مورد بررسی قرار گیرند: یکی در حوزه مسائل حقوقی که به جنبه های قانونی، مشروعیت رویه ها و رعایت اصول پذیرفته شده دادرسی بازمی گردد، و دیگری در بخش اجرایی که به مشکلات عملی در انجام فرآیندها، سازگاری فناوری با نیازها و آموزش کاربران مرتبط است.

گفتار اول: راهکارهای حقوقی

دادرسی کیفری الکترونیکی، به رغم چالش های بالقوه ای که دارد، در عمل به عنوان ابزاری مؤثر برای مقابله با جرایم سایبری عمل می کند. این نوع دادرسی، روشی مدرن برای رسیدگی به تمامی جرایم و حتی دعاوی حقوقی است، اما به ویژه در زمینه جرایم سایبری، بیشترین تناسب را دارد. دادرسی الکترونیکی در مواجهه با جرایم سایبری بر پایه مبادلات الکترونیکی استوار است و این اصل را دنبال می کند که پاسخ به جرایم در فضای سایبر باید در همان فضا و با استفاده از امکانات آن ارائه شود. این رویکرد به مجرمان سایبری نشان می دهد که آن ها تنها کسانی نیستند که از فضای سایبر برای ارتکاب جرم و پنهان شدن استفاده می کنند؛ بلکه این فضا امکانات متعددی برای پیگرد قانونی آن ها فراهم می آورد و در مقایسه با روش های سنتی، بسیار کارآمدتر است. الزامات دادرسی الکترونیکی در مواجهه با جرایم سایبری، بدون در نظر گرفتن حقوق متهم که موضوعی جداگانه است، به تقویت جامعه، حمایت از بزه دیدگان و تسهیل فعالیت های متصدیان پیگرد و رسیدگی کمک خواهد کرد.

بند اول: تقویت جامعه در برابر مجرم سایبری

دادرسی الکترونیک به تقویت جامعه در برابر مجرمان سایبری کمک می کند، زیرا بر پایه تنوع و تعدد ادله اثبات جرم در زمان کوتاه استوار است. اگرچه جرایم سایبری به دلیل جنبه فراملی خود، مانع بزرگی در پیگرد

۱. همان، ص ۶۵.

مجرمان ایجاد می‌کنند، اما موقعیت مجرمان سایبری در مقایسه با مجرمان سنتی از نظر گرفتار شدن در دام قانون، شکننده‌تر است.

بخش عمده‌ای از تجهیزات الکترونیکی به عنوان ادله الکترونیکی مورد استفاده قرار می‌گیرند که این امر به تنوع ادله اثبات دعوی می‌افزاید. در فضای سنتی، ادله اثبات به وضوح قابل تفکیک و شناسایی هستند. برای مثال، اقرار، شهادت و سوگند به عنوان ادله‌ای با ویژگی‌های خاص خود، جنبه واقعی و بیرونی دارند. در مقابل، ادله دیجیتال و به طور کلی ادله‌ای که بر پایه تجهیزات الکترونیکی جمع‌آوری می‌شوند، عمدتاً مبتنی بر اطلاعاتی هستند که به مقام قضایی ارائه می‌شود. این اطلاعات یا داده‌های رایانه‌ای به معنای انتقال معنا یا اطلاعات به مقام قضایی هستند. بنابراین، ادله دیجیتال در مقایسه با ادله سنتی، به ویژه ادله شرعی که هنوز به آنها نگاه موضوعی وجود دارد، تنها به عنوان وسیله‌ای برای دستیابی به حقیقت عمل می‌کنند و به راحتی قابل تعارض و انکار هستند.^۱

ادله سنتی به معنای واقعی دلیل هستند و شامل اقرار، شهادت و سوگند می‌شوند. همچنین، قرائن اثباتی نیز وجود دارند که به نشانه‌ها و شواهدی که از ادله اثبات حمایت می‌کنند، اشاره دارند. این قرائن می‌توانند به شکل‌گیری علم قاضی کمک کنند، اما ادله دیجیتال در واقع همان قرائن و شواهد اثباتی هستند و این امر بر تنوع و تعدد آنها تأکید می‌کند.^۲

تنوع و تعدد ادله دیجیتال، هرچند کار قاضی را در گردآوری و تطبیق آنها دشوار می‌کند، اما پرونده‌ها را علمی‌تر و مستندتر می‌سازد. این ادله به تدریج علم قاضی را تقویت کرده و اقرار، شهادت و سوگند را تضعیف می‌کنند، زیرا قضات به سمت ادله دیجیتال گرایش پیدا می‌کنند.^۳

تنوع ادله دیجیتال ناشی از تحولات سریع و روزانه در حوزه فناوری اطلاعات است که از یک علامت یا عدد آغاز می‌شود و به محتواهای طولانی یا امواج حامل داده می‌رسد. این ادله نه تنها برای تمامی جرایم، اعم از رایانه‌ای و غیررایانه‌ای، کاربرد دارند، بلکه برخی از آنها به طور خاص برای کشف جرایم خاص طراحی شده‌اند. به عنوان مثال، فناوری نشانه‌های نامرئی دیجیتال یکی از ادله دیجیتال است که برای کشف جرایم مرتبط با نقض حقوق هنری و تالیفی به کار می‌رود. این روش شامل استفاده از اطلاعات غیرنمادین است که بر روی آثار مرتبط با حقوق مالکیت فکری مانند عکس‌ها یا فیلم‌ها قرار دارد و به راحتی قابل تغییر یا حذف نیست. این فناوری می‌تواند به مقام‌های قضایی در کشف جرایم سایبری کمک کند. تجهیزات الکترونیکی بستری مناسب برای اصل آزادی دلیل و افتناع وجدانی مقام قضایی فراهم می‌آورند. ویژگی‌های بنیادین دلیل کیفری که اصل آزادی دلیل را توجیه می‌کند، یعنی

۱. رضوانی، سودابه؛ آقا میرسلیم، مرضیه‌سادات، کارآمدی خدمات الکترونیکی و فناوری ارتباطات و اطلاعات در حوزه عدالت کیفری، در: بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری (مقالات برگزیده نخستین همایش ملی پژوهش در نظام عدالت کیفری؛ فرصت‌ها و چالش‌ها)، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۲، ص ۷۶.

۲. طهماسبی، جواد، آیین دادرسی کیفری، جلد دوم، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۹، ص ۸۵.

۳. همان، ص ۸۹.

مثبت بودن امور وجودی، مثبت بودن امور سابق الوقوع و کاشف حقیقت بودن، با تجهیزات الکترونیکی به خوبی محقق می‌شود.^۱ بر خلاف ادله سنتی، ثبت و تنوع ادله دیجیتال این سه ویژگی را به خوبی فراهم می‌آورد. تجهیزات الکترونیکی به روزرسانی اطلاعات و بازنگری در پرونده‌ها را تسهیل می‌کنند. در رویکرد سنتی، بررسی مجدد ادله به سختی امکان‌پذیر است و با افزایش حجم پرونده‌ها، بازگشت به عقب و دقت بیشتر در آنچه قبلاً بررسی شده، دشوار می‌شود. اما تجهیزات الکترونیکی این امکان را فراهم می‌کنند که پرونده‌ها به راحتی مورد بازنگری قرار گیرند و این امر به کاهش اشتباهات قضایی کمک می‌کند. این بازنگری به نحوه طراحی نرم‌افزار بستگی دارد که به قاضی کمک می‌کند تا در کمترین زمان به بخش‌های مورد نیاز پرونده مراجعه کند.^۲

قابلیت بازنگری در ادله و پرونده‌ها به وسیله تجهیزات الکترونیکی از دو جنبه اهمیت دارد: اول، بازنگری در ادله سنتی که با جایگزینی ادله دیجیتال، اشتباهات ادله سنتی را کاهش می‌دهد. هرچند بررسی‌های آکادمی ملی علوم ایالات متحده نشان می‌دهد که دیجیتالی شدن ادله ممکن است تأثیر ادله سنتی را نادیده بگیرد و گاهی متهمی را که بر اساس ادله سنتی مجرم تلقی می‌شود، بی‌گناه معرفی کند. بنابراین، برائت دیجیتالی لزوماً به معنای برائت سنتی نیست. اما نمی‌توان دقت و قابلیت بازنگری ادله دیجیتال را نادیده گرفت. درست است که ادله دیجیتال نمی‌توانند با اقرار یا شهادت مطمئن و بدون فشار رقابت کنند، اما باید توجه داشت که چنین ادله‌ای به طور کلی وضعیت استثنایی دارند. واقعیت این است که اقرار و شهادت مطمئن و بدون فشار به عنوان دلایل مطمئن اما کمیاب تلقی می‌شوند. بنابراین، ادله دیجیتال حتی اگر با ادله سنتی در تضاد باشند، طبق قانون ایران در قالب علم قاضی قرار می‌گیرند و برتری آنها بر ادله سنتی ایرادی ندارد.^۳

دوم، ادله دیجیتال به عنوان قرائن اثباتی عمل می‌کنند و به دلیل سیالیت فضای سایبر و فراوانی اطلاعات، قابلیت جایگزینی با ادله دیجیتال قبلی را دارند که این امر به اطمینان بیشتر قاضی در اقناع وجدانی و صدور حکم کمک می‌کند. با این حال، این ویژگی ممکن است فرآیند رسیدگی به پرونده را به تأخیر بیندازد و به ویژه از سوی اشخاص حقوقی مورد سوءاستفاده قرار گیرد. این وضعیتی است که معمولاً ادله سنتی با آن مواجه نیستند، اما به دلیل تنوع و فراوانی ادله دیجیتال، ممکن است اطمینان قضات نسبت به آنها کاهش یابد. به عنوان مثال، در مورد سوءاستفاده از مشتریان توسط ارائه‌دهندگان کالا، تبلیغات دیجیتال معمولاً متنوع و متغیر هستند و شرکت‌ها سعی دارند جذابیت بیشتری برای مشتریان ایجاد کنند. ادله ارتکاب جرم سوءاستفاده از بازار اینترنتی می‌تواند با تفاوت‌های تبلیغات اینترنتی متنوع باشد.^۴

۱. فیضی، کامران؛ مقدسی، علیرضا، دولت الکترونیک: بازآفرینی دولت در عصر اطلاعات، تهران، انتشارات ترمه، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵.

۲. حیدری، الهام؛ اصل آزادی دلیل و ارزیابی دلیل در دادرسی کیفری ایران و انگلیس، رساله دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، پردیس قم دانشگاه تهران، ۱۳۹۱، ص ۲۱.

۳. میرزاپور، سلیمان؛ حیدری، ولی، بررسی کارآمدی دادرسی الکترونیک و تحقق آن به عنوان یکی از مولفه‌های شهر الکترونیک، در: بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری (مقالات برگزیده نخستین همایش ملی پژوهش در نظام عدالت کیفری؛ فرصت‌ها و چالش‌ها)، تهران، نشر میزان، ۱۴۰۰، ص ۴۷.

4 - Calo, Ryan, Digital Market Manipulation, George Washington Law Review, vol 1016, 2014, P 82.

بند دوم: تقویت بزه‌دیده در برابر مجرم سایبری

دادرسی کیفری الکترونیکی می‌تواند به تقویت وضعیت بزه‌دیدگان جرایم سایبری کمک کند که این امر به عنوان یک عامل کلیدی در مقابله با این نوع جرایم محسوب می‌شود. برای یک بزه‌دیده، هیچ چیزی به اندازه دستگیری عامل جرم علیه او اهمیت ندارد و این امر با استفاده از تجهیزات الکترونیکی به نحو بهتری امکان‌پذیر است. همچنین، تحقیقات مربوط به وضعیت بزه‌دیده نیز به سرعت بیشتری انجام می‌شود. به‌ویژه، دوران تحقیقات مقدماتی، چه با حضور متهم و چه بدون آن، مرحله حساسی برای بزه‌دیده است تا بتواند اقداماتی مؤثر برای احقاق حقوق خود انجام دهد. در واقع، تحقیقات مقدماتی یکی از مراحل دادرسی کیفری است که از زمان وقوع جرم آغاز شده و با کشف جرم، اقدام برای دسترسی به متهم، جمع‌آوری دلایل، انجام بازجویی، صدور قرار تأمین و اظهارنظر درباره بزهکاری یا بی‌گناهی متهم پایان می‌یابد. در مفهوم محدودتر، این تحقیقات به اقدامات قضایی تحقیق و ضابطان دادگستری محدود می‌شود که به جمع‌آوری دلایل و صدور قرار تأمین برای جلوگیری از فرار یا مخفی شدن متهم و همچنین اظهارنظر درباره وضعیت او می‌پردازند.^۱ در این مرحله، بزه‌دیده با دسترسی به تجهیزات الکترونیکی و سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی، دیگر منفعل نبوده و می‌تواند به طور فعال در پیگرد متهم و شناسایی محل اختفا یا اقامت او و همچنین افشای اطلاعات مرتبط با وی و اطلاع‌رسانی سریع به مقامات قضایی مشارکت کند.^۲

طبق تبصره یک ماده ۲۶ آیین‌نامه شیوه اجرای قرارهای نظارت و تأمین قضایی مصوب ۱۳۹۵/۱/۲۲ رئیس قوه قضائیه، نظارت و کنترل الکترونیکی روشی است که اجازه می‌دهد حضور و غیاب متهم از راه دور و تنها در محدوده مکانی تعیین‌شده توسط مرجع صادرکننده قرار، در مدت معین و با استفاده از ابزار الکترونیکی کنترل شود. بر اساس تبصره دو، متهم نباید در مدت اجرای نظارت الکترونیکی دستگاه فرستنده را از خود جدا کند.

بند سوم: تقویت سازوکارهای قضایی

دادرسی الکترونیکی نه تنها به تسریع در رسیدگی کمک می‌کند، بلکه مؤلفه‌های مهمی برای رسیدگی قضایی دقیق و مؤثر در مواجهه با تمامی جرایم، به ویژه جرایم سایبری، فراهم می‌آورد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

الف: ایجاد یکپارچگی قضایی

تجهیزات الکترونیکی بخشی از دنیای مجازی هستند که به صورت یکپارچه، جهان را برای کاربران کوچک کرده‌اند. بنابراین، طبیعی است که با دادرسی الکترونیکی، تمامی تصمیمات و اقدامات قضایی یکپارچه و هماهنگ

۱. مؤذنادگان، حسنعلی، تضمینات حقوق دفاعی متهمان و امر بازجویی در مرحله تحقیقات مقدماتی، مجله حقوق و سیاست، سال دوازدهم، شماره ۲۸، بهار ۱۳۸۹، ص ۳۰۴.

۲. مؤذن زادگان، حسنعلی، روستا، نرجس، دادرسی الکترونیکی در رویارویی با جرایم رایانه‌ای: چالش‌ها و بایسته‌ها، مجله حقوقی دادگستری، سال ۸۱، شماره ۱۰۱، ۱۳۹۶، ص ۱۹۲.

شوند. وظیفه قاضی خدمت به جامعه در راستای اجرای عدالت بر اساس قانون است و این منصب فرصتی برای تحقق این هدف فراهم می‌آورد. جامعه تنها زمانی به سلامت و ظرفیت دستگاه قضایی اعتماد می‌کند که تحت حاکمیت قانون اداره شود و این امر تنها با اجرای صحیح قانون و نظارت مستمر بر آن ممکن است.^۱ یکی از نتایج مثبت دادرسی الکترونیکی، ایجاد یکپارچگی قضایی است. صدور حکم یکسان در مورد پرونده‌های مشابه یکی از اصول دادرسی منصفانه است که با کمک تجهیزات رایانه‌ای و فضای سایبر، قاضی می‌تواند به تمامی احکام صادره از دادگاه‌های مختلف در موضوع مورد رسیدگی دسترسی پیدا کند.

ب: افزایش دقت قضایی

تجهیزات الکترونیکی ابزارهایی برای افزایش دقت در کار هستند. در حال حاضر، امور مهم و حساس از طریق رایانه انجام می‌شود که به دلیل دقت بالای آن‌ها نسبت به انسان است. بنابراین، در فرآیند قضایی، استفاده از تجهیزات الکترونیکی به معنای جایگزینی ماشین با انسان نیست، بلکه به معنای استفاده از ماشین برای کمک به انسان، یعنی قاضی، است تا دقت و ظرافت در رسیدگی به پرونده‌ها حفظ شود. در واقع، اوراق قضایی به صورت ماشینی و در فضای مجازی ثبت می‌شود و از اشتباهات فردی که ممکن است به تجدید جلسه دادرسی منجر شود، جلوگیری می‌کند. همچنین، امکان نظارت آنلاین بر عملکرد قضات و سایر کارکنان شعب و آمارگیری لحظه‌ای از عملکرد آن‌ها وجود دارد.^۲

ج: دسترسی فراگیر به اطلاعات و اسناد

در فضای مجازی که تمامی امور به شکل اطلاعات درآمده‌اند، داده‌ها پایه و اساس همه چیز هستند. از طریق داده‌ها که نماد وقایع بیرونی هستند، دسترسی فراگیر به اسناد الکترونیکی و اطلاعات مورد نیاز برای قاضی فراهم می‌شود. بنابراین، نمی‌توان انتظار داشت که یک قاضی به تمامی قوانین و رویه‌های قضایی مربوط به هر دعوا تسلط کامل داشته باشد. در عمل، عدم تسلط کافی قضات بر قوانین نه تنها باعث اطاله دادرسی می‌شود، بلکه منجر به صدور آراء متفاوت در پرونده‌های مشابه می‌گردد. برای رفع این مشکل، اقداماتی از جمله مکانیزه کردن یا خودکارسازی فرآیند دادرسی مطرح شده است که تمامی مواد مربوط به یک موضوع و عنوان مجرمانه را گردآوری کرده و در حافظه رایانه ذخیره می‌کند. با وارد کردن عنوان مربوطه و فشار یک کلید، تمامی موارد مرتبط در دسترس دادرس قرار می‌گیرد.^۳

گفتار دوم: راهکارهای فنی

۱. شاه حیدری پور، محمدعلی؛ همتی، مجتبی، شرح اصول رفتار قضایی (بنگلور)، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۹، ص ۴۵.
۲. افشارنیا، طیب؛ مبین، حجت، اطاله دادرسی و توسعه قضایی، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۴۰۲، ص ۱۵۱.
- ۳ - گلدوست جویباری، رجب؛ اکبری، جهاندار، عوامل انسانی اطاله دادرسی در امور کیفری، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۳۸۸، ص ۲۹۱.

راهکارهای فنی در حوزه دادرسی الکترونیکی شامل مجموعه‌ای از ابزارها و فناوری‌های پیشرفته است که هدف اصلی آن‌ها تسهیل فرایند قضایی، افزایش شفافیت، و کاهش زمان و هزینه‌های مربوط به دادرسی است. از جمله مهم‌ترین این راهکارها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

بند دوم: دادگاه‌های مجازی و جلسات آنلاین

دادگاه‌های مجازی و جلسات آنلاین به عنوان بخش جدایی‌ناپذیری از دادرسی الکترونیکی، تحولی بنیادی در سیستم قضایی محسوب می‌شوند. این رویکرد نوین با استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات، امکاناتی فراهم می‌کند که فرآیند رسیدگی به پرونده‌ها را سریع‌تر، کارآمدتر و بهینه‌تر از شیوه‌های سنتی نماید. با بهره‌گیری از این روش، طرفین دعوی، وکلا و قضات می‌توانند بدون نیاز به حضور فیزیکی در یک مکان، از طریق پلتفرم‌های دیجیتال به برگزاری جلسات رسیدگی بپردازند. این امر نه تنها هزینه‌های مربوط به حمل‌ونقل و هماهنگی‌های زمانی را کاهش می‌دهد، بلکه دسترسی به عدالت را برای افراد در مناطق دورافتاده نیز تسهیل می‌کند. از مزایای دیگر این شیوه می‌توان به کاهش ازدحام در دادگاه‌ها و تسریع در روند رسیدگی اشاره کرد. همچنین امکان ثبت و ضبط جلسات به صورت دیجیتال باعث ارتقای شفافیت و قابل پیگیری بودن مراحل دادرسی می‌شود. با این حال، چالش‌هایی نظیر امنیت داده‌ها، تضمین صحت احراز هویت شرکت‌کنندگان و آموزش کاربران جهت استفاده از ابزارهای الکترونیکی نیز مطرح هستند که نیازمند توجه دقیق و تلاش مضاعف در ارائه راهکارهای مناسب است. دادگاه‌های مجازی نماد پیشرفت سیستم‌های قضایی در مسیر همگام‌سازی با فناوری‌های نوین هستند و پتانسیل بالایی در ارتقای عدالت اجتماعی و بهبود کیفیت خدمات حقوقی دارند.

استفاده از پلتفرم‌های امن برای برگزاری جلسات دادگاه به صورت مجازی، دسترسی سریع‌تر به عدالت را ممکن می‌سازد و مشکلاتی مانند مسافرت و تأخیرهای ناشی از موانع جغرافیایی را برطرف می‌کند.

بند سوم: امضای الکترونیکی

به دلیل اهمیت احراز هویت و اعتبارسنجی در امور قضایی، استفاده از امضاهای دیجیتال نقش حیاتی ایفا می‌کند و صحت اطلاعات ارسال شده را تضمین می‌کند.

امضای الکترونیکی یکی از اجزای کلیدی و ضروری در پیشبرد روند دادرسی الکترونیکی محسوب می‌شود که با تحول در سیستم قضایی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، نقش آن روزه‌روز پررنگ‌تر شده است. این امضا نه تنها به عنوان جایگزینی مدرن و معتبر برای امضای دستی عمل می‌کند، بلکه از نظر قانونی نیز دارای قدرت اثباتی بالایی است. با استفاده از امضای الکترونیکی، امکان انجام فرآیندهای حقوقی و قضایی به صورت آنلاین و بدون نیاز به حضور فیزیکی فراهم می‌شود. این امر به طور مستقیم باعث صرفه‌جویی در زمان، کاهش هزینه‌ها و افزایش سرعت در رسیدگی به پرونده‌ها می‌گردد. به علاوه، امضای الکترونیکی به دلیل استفاده از رمزگذاری پیشرفته، امنیت

اطلاعات و اصالت اسناد را تضمین می‌کند و از خطرات احتمالی مانند جعل و تغییرات غیرمجاز جلوگیری می‌نماید. در دادرسی الکترونیکی، این نوع امضا کاربردهای متعددی دارد؛ از جمله ثبت دادخواست‌ها، ارسال لوایح، صدور احکام و حتی اجرای احکام به صورت دیجیتال. این قابلیت نه تنها برای وکلا و قضات بلکه برای تمامی افرادی که در چرخه قضایی فعالیت می‌کنند، امکان انجام وظایفشان با سرعت و دقت بیشتر را فراهم می‌آورد. در نهایت، توسعه و گسترش استفاده از امضای الکترونیکی نیازمند ایجاد زیرساخت‌های فنی منسجم، قوانین شفاف و استانداردهای بین‌المللی است تا بتوان ارزش و کارایی واقعی آن را در دادرسی‌های مدرن به نمایش گذاشت.

نتیجه‌گیری

دادرسی الکترونیکی راهی برای پیشرفت دستگاه قضایی است تا کارها سریع‌تر، شفاف‌تر و برای همه قابل دسترس‌تر شود. اما برای اینکه این اتفاق بیفتد، با مشکلاتی روبرو هستیم. این مشکلات شامل مسائل فنی مثل زیرساخت‌های ضعیف فناوری، قوانین ناکافی، کمبود مهارت‌های دیجیتال در بین قضات و مردم، و همچنین عدم هماهنگی بین بخش‌های مختلف دستگاه قضایی است. برای حل این مشکلات، باید روی تقویت زیرساخت‌های فناوری سرمایه‌گذاری کنیم، قوانین جدیدی تصویب کنیم، به قضات و مردم آموزش دهیم، و بین بخش‌های مختلف دستگاه قضایی همکاری بیشتری داشته باشیم. همچنین، باید به این نکته توجه کنیم که در استفاده از فناوری، حقوق مردم و حریم خصوصی آن‌ها حفظ شود. به طور خلاصه، دادرسی الکترونیکی فرصت خوبی برای ساختن یک دستگاه قضایی بهتر است، اما برای رسیدن به این هدف، همت و همکاری همه لازم است. با تلاش و همکاری، می‌توانیم از مزایای این فناوری برای تحقق عدالت و حقوق شهروندی بهره‌مند شویم. با حذف فرآیندهای فیزیکی همچون رفت‌وآمد حضوری، تعداد نیروهای انسانی مورد نیاز برای استخدام و فعالیت در این حوزه نیز کاهش می‌یابد؛ این امر به خودی خود موجب صرفه‌جویی مالی قابل توجهی می‌شود. بنابراین این فرضیه که استفاده از رسیدگی‌های مجازی از طریق دادرسی الکترونیکی می‌تواند زمینه‌ساز کاهش هزینه‌ها باشد، کاملاً درست و منطقی است.

رسیدگی از طریق دادرسی الکترونیکی، ارتباط میان متهم و وکیل را پیچیده کرده و اثرات منفی بر روند دادرسی دارد. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که ۶۷٫۳ درصد پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه معتقدند عدم حضور فیزیکی وکیل در کنار متهم طی جلسات رسیدگی مجازی، تأثیر منفی در ارتباط آن‌ها با وکیل‌شان دارد. این موضوع برای بیش از نیمی از متهمانی که در زندان بوده و از طریق دادرسی الکترونیکی در جلسات رسیدگی حاضر شده‌اند، مشکلی جدی بوده است. همچنین، وکلای شرکت‌کننده در مصاحبه ضمن تأیید این مطلب اظهار داشته‌اند که نبود حضور فیزیکی آن‌ها در کنار موکلان‌شان بر مسائلی نظیر پرسش از موکل، درک کامل مسائل مطرح‌شده و شنیدن دفاعیات شفاف تأثیر منفی داشته است. این موارد به طور مفصل در بخش پایانی فصل چهارم پژوهش حاضر توضیح داده شده است. علاوه بر این، مشکلات دیگری نیز همچون افزایش استرس متهم به همراه دارد که

صحت این فرضیه را بر اساس اطلاعات تحقیق تأیید می‌کند.

فناوری اینترنت و تکنولوژی‌های جاری نیز نتوانسته‌اند تصاویر و صداها را با کیفیت مطلوب انتقال دهند. بر اساس نظرات ۱۱۹ نفر از ۱۵۰ پاسخ‌دهنده به پرسشنامه (معادل ۷۹٫۳ درصد)، مشکلات فنی در جریان رسیدگی با دادرسی الکترونیکی رخ داده است. به علاوه، وکلا و قضات نیز طی مصاحبه‌ها اظهار داشته‌اند از کیفیت فعلی صدا رضایت کافی ندارند که نشان‌دهنده صحت این فرضیه است.

بر اساس پژوهش‌ها، رسیدگی از طریق دادرسی الکترونیکی توان دفاعی متهمان را نیز کاهش می‌دهد. این مسئله به صورت سوالی در پرسشنامه‌ای میان زندانیان شهر زاهدان مطرح شد که کمتر از ۷۰ درصد افراد توان دفاعی خود را در جلسات مجازی پایین‌تر از جلسات حضوری ارزیابی کردند. نسبت بالای انتخاب این گزینه در مقایسه با افرادی که دفاعیاتشان را برابر یا بهتر از رسیدگی حضوری دانسته‌اند، موید تأثیر منفی قابل توجه این روش است. همچنین، افزایش استرس متهمان یکی دیگر از نتایج منفی رسیدگی‌های مجازی است. اطلاعات به دست آمده از پرسشنامه‌های توزیع شده در میان زندانیان و مصاحبه با وکلان نشان می‌دهد عوامل مختلفی باعث افزایش استرس متهمان می‌شود، نظیر آگاهی ندادن قبلی به زندانیان درباره رسیدگی مجازی، کسب نکردن رضایت آنها، نداشتن حق انتخاب، نبود حضور فیزیکی وکیل در کنار متهم، احساس بی‌عدالتی، ضعف دفاعیات و دیگر مسائل مرتبط. سوالی دیگر از زندانیانی که تجربه رسیدگی مجازی دارند نشان داد اکثر پاسخ‌دهندگان اظهار داشته‌اند این روش کمکی به کاهش استرس‌شان نکرده است. همچنین، وکلان اذعان داشتند موکلانی که بدون حضور فیزیکی کنار آنها و صرفاً از طریق دادرسی الکترونیکی در جلسات رسیدگی شرکت داشته‌اند، نسبت به سایر افراد دچار استرس بیشتری شده‌اند.

انجام پژوهش مشابه در دیگر شهرها با هدف دستیابی به نتایجی جامع و عمومی که بتواند بازتاب دقیق‌تری از وضعیت موجود ارائه دهد، امری ضروری و اثرگذار به نظر می‌رسد. این نوع پژوهش می‌تواند ارتباط مستقیم و بدون واسطه میان پژوهشگر و پاسخ‌دهندگان پرسشنامه را فراهم سازد، به‌ویژه زمانی که نیاز به رفع ابهامات احتمالی هر دو طرف در فرآیند تحقیق وجود دارد. برای این منظور، اختصاص زمان کافی و مناسب خارج از ساعت کاری رسمی، به عنوان مثال جهت مصاحبه با قضات، ضروری است تا علاوه بر امکان تمرکز بیشتر، مصاحبه‌ها به شیوه‌ای کامل‌تر و مفیدتر انجام شوند.

همچنین بررسی و تحقیق درباره تجربه‌های دیگر کشورهایی که پیش از ما استفاده از دادرسی الکترونیکی را آغاز کرده‌اند، می‌تواند چشم‌انداز ارزشمندی فراهم آورد. این رویکرد کمک می‌کند تا از تجربیات موفق آن‌ها بهره‌برداری کرده و از تکرار اشتباهات احتمالی اجتناب کنیم. علاوه بر این، بررسی مسائل و چالش‌هایی که آنان در مسیر خود با آن روبه‌رو بوده‌اند، می‌تواند به ما در جلوگیری از بروز مشکلات مشابه یاری رساند و فرایند تطبیق فناوری را با آگاهی بیشتری پیش ببریم. این نوع تبادل تجربه، نه تنها موجب صرفه‌جویی در زمان و منابع می‌شود، بلکه بستر قدرتمندی برای پیشرفت کارآمدتر و مؤثرتر فراهم می‌آورد.

تهیه فرم‌های نظرسنجی به منظور جمع‌آوری بازخورد از زندانیان درباره حضور در جلسات دادرسی از طریق دادرسی الکترونیکی، حرکتی بسیار مهم در جهت بهبود فرآیند قضایی است. این نظرسنجی‌ها با هدف بررسی وضعیت موجود، ارزیابی امکانات، و ارتقای کیفیت این روش نوین طراحی شده‌اند. اجرای چنین اقداماتی می‌تواند به شناسایی نواقص زیرساختی، آشکارسازی نقاط ضعف و قوت سیستم قضایی در به‌کارگیری دادرسی الکترونیکی، و بهبود تدریجی آن کمک‌های شایان توجهی کند.

یکی از جنبه‌های کلیدی این فرآیند، فراهم آوردن حق انتخاب برای زندانیان در نوع رسیدگی است، مخصوصاً زمانی که امکان حضور حضوری در دادگاه وجود دارد و موانع بزرگی مانند فاصله مکانی یا زندانی بودن در شهری دیگر سد راه نیست. در شرایط فعلی که هنوز بسیاری از مشکلات صوتی و تصویری نظیر قطع صدا، افت کیفیت ارتباط و موارد مشابه در جلسات ویدئویی وجود دارد، اجباری نبودن این نوع رسیدگی و دادن اختیار به متهمان برای تصمیم‌گیری، گامی مهم در جهت نزدیک‌تر کردن فرآیند قضایی به عدالت واقعی تلقی می‌شود.

- افشارنیا، طیب؛ مبین، حجت، اطاله دادرسی و توسعه قضایی، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۴۰۲.
- حسینی، حسن، چالشهای ابلاغ سنتی، الکترونیک، سابقه و زبان، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷.
- حسینی، حسن؛ رضایی نژاد، همایون، دادگستری و پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره چهارم، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۳۹۱.
- حیدری، الهام؛ اصل آزادی دلیل و ارزیابی دلیل در دادرسی کیفری ایران و انگلیس، رساله دکتری حقوق جزا و جرمشناسی، پردیس قم دانشگاه تهران، ۱۳۹۱.
- خزایی، منوچهر، بررسی نظری و عملی تسریع آیین دادرسی کیفری، مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۱۹ و ۲۰ تابستان، ۱۳۷۶.
- رضوانی، سودابه؛ آقا میرسلیم، مرضیه سادات، کارآمدی خدمات الکترونیکی و فناوری ارتباطات و اطلاعات در حوزه عدالت کیفری، در: بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری (مقالات برگزیده نخستین همایش ملی پژوهش در نظام عدالت کیفری؛ فرصت‌ها و چالش‌ها)، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۲.
- رضوی، حسنعلی، تضمینات حقوق دفاعی متهمان و امر بازجویی در مرحله تحقیقات مقدماتی، مجله حقوق و سیاست، سال دوازدهم، شماره ۲۸، بهار ۱۳۸۹.
- زرکلام، ستار، دادرسی های الکترونیکی؛ ضرورتها، الزامات و چالش ها، نشریه آموزه‌های حقوق کیفری، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
- سلیمان میرزاپور؛ ولی حیدری، بررسی کارآمدی دادرسی الکترونیک و تحقق آن به عنوان یکی از مولفه‌های شهر الکترونیک، در: بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری (مقالات برگزیده نخستین همایش ملی پژوهش در نظام عدالت کیفری؛ فرصت‌ها و چالش‌ها)، تهران، نشر میزان، ۱۴۰۰.
- شاه حیدری پور، محمدعلی؛ همتی، مجتبی، شرح اصول رفتار قضایی (بنگلور)، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۹.
- شهبازی نیا، مرتضی؛ غمامی، مجید و صدیقه جوان، فن آوری اطلاعات و ارتباطات و عدالت قضایی، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره ۷۹ و ۸۰، پاییز و زمستان، ۱۳۹۶.
- طهماسبی، جواد، آیین دادرسی کیفری، جلد دوم، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۹.
- فضلی نژاد، پیام، اجرای دادگاه الکترونیکی، برگرفته از سایت رسمی پیام فضلی نژاد و دپارتمان مجازی پژوهشهای راهبردی ایران، ۱۳۸۵.
- فیضی، کامران؛ مقدسی، علیرضا، دولت الکترونیک: بازآفرینی دولت در عصر اطلاعات، تهران، انتشارات ترمه، ۱۳۹۸.
- فیضی، کامران؛ مقدسی، علیرضا، دولت الکترونیک: بازآفرینی دولت در عصر اطلاعات، تهران، انتشارات ترمه، ۱۳۹۸.
- گلدوست جویباری، رجب؛ اکبری، جهاندار، عوامل ساختاری اطاله دادرسی در مراجع کیفری، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۵۴، تابستان ۱۳۹۰.
- گلدوست جویباری، رجب؛ اکبری، جهاندار، عوامل انسانی اطاله دادرسی در امور کیفری، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۳۸۸.
- معاونت حقوقی و توسعه قضایی، مشکلات و عوامل ریشه ای اطاله دادرسی، ماهنامه قضاوت، شماره ۴۲، دی و

بهمن ۱۳۸۵.

مؤذن‌زادگان، حسنعلی، روستا، نرجس، دادرسی الکترونیکی در رویارویی با جرایم رایانه‌ای: چالش‌ها و بایسته‌ها، مجله حقوقی دادگستری، سال ۸۱، شماره ۱۰۱، ۱۳۹۶.

محسنی، حسن؛ رضایی نژاد، همایون، دادگستری و پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره چهارم، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۳۹۱.

محسنی، حسن، چالش‌های ابلاغ سنتی، الکترونیک، سابقه و زبان، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷.

میرزایی‌پور، سلیمان؛ حیدری، ولی، بررسی کارآمدی دادرسی الکترونیک و تحقق آن به عنوان یکی از مولفه‌های شهر الکترونیک، در: بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری (مقالات برگزیده نخستین همایش ملی پژوهش در نظام عدالت کیفری؛ فرصت‌ها و چالش‌ها)، تهران، نشر میزان، ۱۴۰۰.

مؤذن‌زادگان، حسنعلی، روستا، نرجس، دادرسی الکترونیکی در رویارویی با جرایم رایانه‌ای: چالش‌ها و بایسته‌ها، مجله حقوقی دادگستری، سال ۸۱، شماره ۱۰۱، ۱۳۹۶.

Calo, R. (2014). Digital Market Manipulation, George Washington Law Review, vol 1016.